

BRUNO MILIÆ

Sveučilište u Zagrebu
Arhitektonski fakultet
HR - 10000 Zagreb, Kačićeva 26

Pregledni znanstveni članak
UDK 712.01:75.047 (497.5 Maksimir)

Tehničke znanosti
Arhitektura i urbanizam
2.01.04 - Razvoj arhitekture i urbanizma
2.01.05 - Vrtna i pejzazna arhitektura
Članak primljen / prihvaćen: 14. 11. 2001. / 13. 02. 2002.

University of Zagreb
Faculty of Architecture
HR - 10000 Zagreb, Kačićeva 26

Subject Review
UDC 712.01:75.047 (497.5 Maksimir)
Technical Sciences
Architecture and Urban Planning
2.01.04 - Development of Architecture and Urban Planning
2.01.05 - Garden and Landscape Architecture
Article Received / Accepted: 14. 11. 2001. / 13. 02. 2002.

Komparativna analiza grafičke dokumentacije Maksimira Građa za povijesnu matricu

Comparative Analysis of the Graphic Documentation of Maksimir Material for a Historical Matrix

barokni vrt
Maksimir
Parapluije
romantični vrt
Švicarska lovačka šumska kuća

Baroque garden
Maksimir
Parapluije
romantic garden
Swiss hunting lodge

Raspoloživ kartografski materijal podvrgnut je detaljnoj analizi pa je utvrđeno da su najraniji situacioni planovi Maksimira, koje su izradili inženjer Leonard baron von Zornberg 1846. i Ivan (C.?) Zsche 1852. g., doista precizni i vjerodostojni dokumenti o stanju perivoja sredinom XVIII. stoljeća. Utvrđeno je nadalje da istu dokumentacijsku vrijednost imaju i Zscheovi crteži - vedute najznačajnijih njegovih dijelova. Time je taj grafički materijal potvrđen kao pouzdana podloga za daljnja istraživanja i praktične zahvate na obnovi i revitalizaciji Maksimira, toga jedinstvenog pejzazno-hortikulturnog i kulturno-povijesnog spomenika najviše kategorije.

The author made a detailed analysis of available maps and established that the earliest site plans of Maksimir Park, made by engineer Leonard Baron von Zornberg in 1846 and Ivan (C.?) Zsche in 1852, are precise and reliable documents about the condition of the garden in the mid-eighteenth century. He further established that Zsche's drawings are of equal documentary value because they show views of the garden's most important parts. Thus this graphic material has been confirmed as a reliable foundation for further research and for practical work on the renewal and revitalisation of Maksimir, that beautiful historical and cultural monument of the highest level of landscape gardening.

Uvod

INTRODUCTION

Dokumentacija na osnovi koje je moguće objektivizirati i adekvatno prezentirati povijesnu matricu perivoja Maksimir u prvom je redu izvorni kartografski materijal: geodetske snimke i karte u obliku situacionih planova te odgovarajuće grafičke ilustracije, crteži, slike, fotografije itd. Nadovezujući se na dosadašnja istraživanja povijesnog razvoja Maksimira koja se temelje gotovo samo na pisanoj arhivskoj i drugoj građi, u ovoj studiji podvrgnuti su analizi svi dostupni planovi i crteži koji su dosad ostali relativno slabo ili nikako obrađeni, kako bi se utvrdila njihova dokumentacijska vrijednost. Težište je ovog rada usredotočeno na analizu kartografskih i grafičkih prikaza iz sredine XIX. stoljeća, tj. iz doba kada se Maksimir formirao i oformio kao jedinstvena bioekološka, hortikulturno-pejsažna i umjetnička cjelina.

Najstarija danas poznata geodetska snimka Maksimira jest situacioni plan što je izrađen pod rukovodstvom *Navigations Ingenieurs B. von Zornberga*, a datiran je s 1846. g. Koliko se dosadašnjim analizama moglo potvrditi, taj plan ima sve karakteristike mjernički i grafički precizne geodetske snimke rađene po stručnim normama i propisima svoga doba. On prikazuje kompletnu prostornu konfiguraciju Maksimira unutar njegovih (danas) povijesnih granica, sa svim grupacijama visokog zelenila - od sumskih masiva do pojedinačnih solitera i cvjetnih grupa, zatim vodotoke i jezera, staze i putove, sve izgrađene objekte,

skulpture i ostali fiksni inventar perivoja u stanju izrade plana (ili koju godinu prije). Preciznost toga situacionog plana i njegova stručna kompetentnost čini ga osnovnim polaznim grafičkim dokumentom u istraživanju povijesne matrice Maksimira.¹

No, već pri prvoj letimičnoj usporedbi s planom I. Zschea, koji je izrađen samo šest godina poslije i publiciran u poznatoj mapi „Jurjaves“, očito je da Zornbergov situacioni plan prikazuje prijelazno stanje perivoja, i to baš u godinama kada su bili u tijeku vrlo značajni i opsežni zahvati te kada je umnogome izmijenjena njegova hortikulturno-pejsažna kompozicija. U tom međuvremenu nastale su bitne promjene na mnogim dijelovima toga plana. Zoološki je vrt dislociran sjeverno od tzv. Švicarske doline, a njegov bivši prostor parkovno oblikovan i s livadom „Kisobrana“ (*Paraplue Wiese*) povezan u jedinstvenu kompozicijsku cjelinu.

Posječene su „tisuće hrastova“ da se otvore nove prostrane livade. Oblikovana su, uz mnoge manje zahvate, velika parkovna prostranstva Nove livade u istočnom dijelu Maksimira. Posađeno je na tisuće stabala da se zaokruže postojeće i formiraju nove grupacije visokog zelenila. Nestale su radijalne vizure što ih Zornberg crta kao sumske prosjeke: s Vidikovca - kioska i svilane.

Sve te i mnoge druge promjene registrirane i posebno prikazuje plan I. Zschea, zadržavajući pritom sve ono što je ostalo nepromijenjeno. U tim nepromijenjenim dijelovima oba su plana istovjetna do u tanine. No, Zscheov je plan crtež umjetnika - slikara, a ne geodeta - mjernika i kartografa. Već sama ta činjenica unosi - ako ne sumnju, a ono barem rezervu glede njegove preciznosti. To više što si je Zsche „dopustio slobodu“ da odstupa od geodetske grafije, pa npr. crta zelene masive na sasvim „negeodetski“ način. Uz takva ograničenja, sumnje i rezerve, Zscheov se plan, kao i njegovi crteži, dosad u literaturi o Maksimiru smatrao kao dobrodošla ilustracija o perivoju, a ne dokumentacija perivoja.²

Nasuprot Zornbergovu planu, Zscheov plan prikazuje konceptijski, sadržajno i kompozicijski završno stanje perivoja (u onom smislu koliko uopće jedan pejsažno-hortikulturni

¹ Plan je izvorni rukopisni crtež s naslovom: *Situations Plan... nächts Agram angelegten Parkes Jurjaves (Aufgenommen im Jahr 1846. unter der Leitung des Navigations Ingenieurs Baron von Zornberg)*. Mjerilo plana je 1:2880, a izrađen je tušem uz primjenu 6 lazurnih boja. Veličina plana je cca 60 x 85 cm. Pohranjen je u Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci pod sign. XI-SK-J-191. Plan je relativno slabo poznat, čak i u najužim stručnim krugovima. Vjerojatno nije umnožen tiskanjem niti je do danas publiciran, pa treba očekivati njegovu detaljniju znanstvenu obradu.

² Ostaje i dalje kao enigma potpis na planu - *C. Zsche*, činjenica koja nije do danas zaintrigirala ni jednog povjesničara!

objekt može biti završen). U Maksimiru se nekoliko desetljeća nakon njegova otvaranja, sredinom stoljeća, nije ništa bitno novo sadilo, gradilo ili mijenjalo. Plan pokazuje cjelovitu zaokruženost i dorađenost do najsitnijih pojedinosti. On prikazuje tlocrt perivoja kojemu se ništa bitno nova ne može ni dodati, ni oduzeti a da se ne ugrozi i naruši njegova konceptijska cjelovitost. No, je li to samo ilustracija idealiziranog stanja?

Plan ing. Zornberga prikazuje Maksimir u fazi njegove izgradnje, a Zascheov plan nastao je šest godina poslije kada je perivoj bio u svim svojim bitnim elementima već završen. Ovo je vrijedno istaknuti jer su mnogi perivoji u Europi, posebice oni koji su nastali u prvoj polovici XIX. st., bili formirani prema prethodno izrađenim planovima, projektima ili skicama. U tim se slučajevima prethodni crteži i njihove realizacije međusobno često razlikuju. Kod Maksimira to se nije moglo dogoditi jer grafički prikazi i Zornberga i Zaschea prikazuju izvedena stanja.

Oslanjajući se na tu značajnu činjenicu, usporedbom tih dvaju planova verificirat će se u daljnjem tekstu stupanj točnosti i dokumentacijska vrijednost toga dragocjenoga kartografskog materijala.

USPOREDBA SITUACIONIH PLANOVA

L. ZORNBERGA (1846.) I I. ZASCHEA (1852.)

COMPARISON OF SITE PLANS BY

L. ZORNBERG (1846) AND I. ZASCHE (1852)

Područje zapadno od današnje Bukovačke ceste, označeno kao hmeljarnik (*Hopfan Garten*), u oba je nacrt prikazano s istim međama - potokom, današnjom Petrovom ulicom i drvoredom uz nju. Za razliku od Zornberga, Zasche šrafira hmeljarnik, no s istim granicama pojedinih parcela - polja. Istovjetnost obaju planova može se pratiti do najsitnijih detalja u prikazu drvoreda jablana duž današnje Maksimirske ceste (isti raspored i broj stabala). Grupacija od šest visokih stabala uz kip Bogorodice na krizanju Maksimirske i Bukovačke ceste identična je u oba plana. Isto se to odnosi na rub šume, na sve zelene masive i poteze na zapadnom i južnom dijelu livade Paraplue.

Prostor oko glavnog ulaza prikazan je u Zascheovu planu s „prirodnom” grupacijom visokog zelenila - s 3 soliterna stabla uz potok i bez cvjetnjaka što se nalazi u Zornbergovu planu pri samom ulazu. Na južnoj strani, pred ulazom, on više nema soliternog jablana, a posječeno je i ostalo visoko drveće do čuvareve kućice, koje inače nema u planu iz 1846. g. Uklonjena su nadalje i sva stabla na prostoru ispred male gostionice i današnjeg restorana. Hrastovu šumu koju ovdje nalazimo na starijem planu, zamijenio je otvoren ulazni prostor

sa dva soliterna stabla postavljena u blagoj asimetriji na portal i Veliku aleju - jednom lipom i jednim hrastom. Novo stanje ulaznog prostora ovim je zahvatima bitno izmijenjeno. To je sada otvorena i prostrana, reprezentativna ulazna dvorana sa skladno oblikovanim parkovnim scenarijem. (U starom je planu zgrada s naznakom *Restaurateur* prikazana kao radionica!?)

Prostor prvog i drugog jezera južno od Velike aleje na oba je plana prikazan s istim sadržajima. Sve parkovne staze, obale jezera, potoci i mostovi, građevni objekti (Hram s lanternom), skulpture (Ribiš, Žetelica), raspelo, klupe za sjedenje pod lipama (*Linden-Sitz*) i većina cvjetnih nasada (posebice bazen hortenzija) - identični su u oba nacrt, što ukazuje na to da je taj najatraktivniji dio perivoja, u kojem su izvršeni najznačajniji hortikulturni i pejzažni zahvati, već bio izgrađen prije Zaschea, pa čak i prije plana iz 1846. g. Bitne razlike između oba plana, tj. promjene u oblikovanju toga dijela perivoja, koje su uslijedile između 1846. i 1852. g. jesu: otvaranje pogleda od bazena s hortenzijama prema istoku na Donje jezero, otvaranje prospekta iz Hrama s lanternom prema humku *Paraplue* i prema sjeveru u dubinu Švicarske doline. Sjedalo pod lipom (*Linden-Sitz*) oslobodilo se sumskog pokrova i povezano se preko livade s obalama Drugog jezera, a prema sjeveru vizurama na Vidikovac i Glavnu aleju. Isto su tako prošireni i otvoreni livadni prostori uz kip Žetelice sve do Maksimirske ceste, tako da nove vizure više nemaju karakter uskih sumskih prosjeka vidljivih u Zornbergovu planu. S ovim zahvatima prosječene su sumske sastojine hrasta lužnjaka u ukupnoj površini od oko jednog hektara.

No, plan I. Zaschea pokazuje i neke nove sadnje visokog zelenila: livadni prostor iza skulpture Ribiša prekriven je masivom visokog zelenila, a na malom otoku na Donjem jezeru, koji je u međuvremenu povećan i preoblikovan, zasađene su nove grupacije. Većina soliternih grupacija uz Maksimirsku cestu ostala je ista, a identičan je također i južni drvored jablana uz cestu, s time da su na njezinoj sjevernoj strani uklonjena tri jablana, osim onoga na glavnom ulazu. U planu I. Zaschea nema natpisa Aleja žalosnih vrba (*Trauerweiden Allee*), ali može se naslutiti da je nasad vrba uz južnu obalu Donjeg jezera i dalje prisutan (u planu I. Zaschea nije moguće razlikovati vrbe od ostalog visokog zelenila kao u Zornbergovu planu).

Plan iz 1846. g. pokazuje kip Žetelice zapadno od mosta što prelazi dovodni kanal - potok, dok se u Zascheovu planu ne može ocijeniti njezina točna lokacija.

Prostor sjeverno od Velike aleje - istočno od Parapluea doživio je najveće promjene u raz-

doblju između 1846. i 1852. g. Po starijem planu, najveći dio toga područja bio je ograđen kao zoološki vrt (za crnu i crvenu divljač), te pokriven kompaktnim šumskim pokrovom, osim uskog dijela Švicarske doline. Livada *Paraplui* završava na tom planu na istočnoj strani ostrim pravocrtnim rubom šume kroz koju je povučena uzak prosjek prema Vidikovcu. Plan I. Zaschea pokazuje na tom prostoru drastičnu krčenja koja su zahvatila površinu od otprilike 4,5 ha. Tu je doista „prosjeeeno na tisuće stabala”. U nastavku livade *Paraplui* oblikovana je nova prostrana livada koja je na sjeveru omeđena šumom što slijedi uspon terena u logičnom nastavku ruba šume zapadno od humka *Paraplui*, a na jugu i jugoistoku novoformiranim ostacima nekadašnje šume uz Veliku aleju, zadržavajući pritom južni dio velikoga šumskog masiva koji se povezuje sa šumom južno sve do Donjeg jezera. Velika je aleja sačuvala u dužini od 270 m (tj. gotovo polovicom ukupne dužine) karakter uskog prosjeka iz prijašnje faze. Osim obostranog proširenja aleje u gornjem njezinu dijelu, nestao je strogi niz drvoreda (?) uz njenu sjevernu stranu. S aleje su otvorene vizure na *Paraplui* i Hram s lanternom u dubinu nove i Švicarske livade, te duž Donjeg jezera, pogled na Sjedalo pod lipom, na drugo - Gornje jezero. Na prostranstvima novouređene livade ostale su, ili su novo posađene, 2-3 grupe visokog zelenila i nekoliko soliternih stabala. No, uz bespoštednu sječuu na ovom prostoru iznenađuje nova sadnja (koja se potvrđuje i današnjim stanjem). Neposredno južno od humka *Paraplui*, novom je sadnjom stabilisica zaokružen i pejsažno oblikovan velik šumski masiv na površini od oko 0,6 ha. Ovim je značajnim zahvatom nova livada vizualno artikulirana i kompozicijski odvojena od njezina zapadnog dijela (*Paraplui Wiese*), no istodobno s njom i povezana u veliku panoramu što se s Vidikovca pružila prema gradu, katedrali i dalje na zapad - sve do Plješevice. Isto je tako dodatnom sadnjom sužen ulaz u Švicarsku dolinu kako bi se izdiferencirao taj specifični, najsjeverniji prostor perivojnog dijela Maksimira.

Pješačka staza, što u planu iz 1846. g. neposredno prati Veliku aleju duž cijele njezine duljine, uklonjena je zajedno s drvoredom i zamijenjena vijugavim sustavom slikovitih šetnica što slobodno prate aleju i potok - odvodni kanal s Gornjeg jezera. Položene su također dvije nove poprečne staze: jedna što veze Veliku aleju s humkom *Paraplui*, i druga kao spoj aleje sa Švicarskom livadom. Obje su te staze povezane s onima ranijim južno od Velike aleje - u jedinstveni i kontinuirani sustav perivojnih šetnica.

Neobično je i gotovo iznenađuje da u planu I. Zaschea još ne postoji veza između humka *Paraplui* (odnosno pristupa u perivoj iz Pe-

trove ulice) i Vidikovca, koja se nameće sama po sebi kao logična i nužna nakon što je uklonjen zoološki vrt s toga prostora.

Prostor neposredno oko Vidikovca. Kako je već spomenuto, na planu iz 1846. g. označeno je devet vizura s Vidikovca. Sve su te vizure, osim prema Žetelici i jezerima, prikazane u tom planu kao uski prosjeci, i to ne samo kroz šumu i visoko zelenilo nego i na otvorenim livadnim prostorima. Od tih devet vizura plan I. Zaschea prikazuje samo sedam. Zatvorena je vizura prema svilarniku, a sirom otvorena panoramska vizura prema gospodarskom kompleksu i ljetnikovcu, tj. spojene su dvije ranije vizure u jednu. Kako je već rečeno, vizura prema Žetelici je proširena, dok je ona prema jezerima ostala nepromijenjena. Isto tako vizura kroz Veliku aleju ostala je kao uzak šumski prosjek u donjem dijelu, ali malo je prorijeđena i proširena u gornjem.³

Najveće su promjene uslijedile na zapadnoj vizuri prema gradu gdje je krčenjem šume i uklanjanjem zvjerinjaka stvorena raskošna panorama nove *Paraplui* livade. Vizura prema Švicarskoj livadi s kućom i preko susjedne doline ostala je u osnovnim konturama nepromijenjena. Istočna je fronta te livade čvrsto konturirana nizom novoposađene crnogorice, a isto je ućinjeno (bjelogorićnim?) nasadom s crnogorićnim obrubom na njezinu jugozapadnom dijelu. S livade su uklonjena neka soliterna stabla i posađena neka nova, blize vizurama i okolini Švicarske kuće. Fazanerija, crnogorićne grupe uz kuću i cvjetni nasadi isti su u oba plana, uz sasvim neznatne dodatke niska dekorativnog zelenila.

Livada akacija (*Kugelakazien Wiese*) proširena je krčenjem dijela šume, no istodobno je zatvorena sadnjom visokog zelenila na južnoj strani, ostavljajući vizuru preko piramide (*Monumental* u starom planu) na Veliku li-

3 U planu von Zornberga posebnu pozornost izazivaju radijalne vizure koje se pružaju s Vidikovca, ljetnikovca, svilarnika i pećarnika - ne samo kao presjeci kroz masive visokog zelenila nego su označene i kroz otvorene livadne prostore. Detaljna analiza dat će vjerojatno odgovore na pitanje koliko su ti prosjeci-vizure ostatak (ili samo reminiscencija) starije - barokne faze Maksimira. U našoj studiji: *Tragom baroka u vrtnoj umjetnosti sjeverozapadne Hrvatske* (Zbornik II. skupa o povijesnom nasljeđu vrtno umjetnosti Jugoslavije, Poljoprivredni fakultet, Zagreb, 1988.) ukazali smo na nekoliko baroknih vizurnih osi s karakterističnim *point de vue* koje se mogu pretpostaviti i očitati i u samom planu I. Zaschea, no o kojima nema zasad potvrde u pisanim dokumentima.

Novi Haulikov plan Maksimira koliko god je bitno različit, čak suprotan po svojoj idejnoj i umjetničkoj koncepciji, ipak je uključio neke elemente prethodnog plana, ućinivši ih integralnim dijelom svoje hortikulturno-pejsažne kompozicije. Ta sinteza romantike (bidermajera) i ostataka baroka, stiliziranog i slobodno organiziranog te organskog koncepta u istom vrtu, izuzetna je i do danas nedovoljno valorizirana karakteristika i „earolija” Maksimira. Evokacija nekih vjerodostojnih elemenata ranije barokne kompozicije znatno bi obogatila njegovu kulturno-povijesnu slojevitost i umjetničku polifoniju.

vadu (donji dio *Grosse Wiese*) u širokom vidnom kutu.

Dolina dalija - taj osebujni i u sebe povinuti prostor oblikovan je novim zelenim masivom na istočnoj strani i s tri soliterne grupe visokog zelenila prema zapadu, dok je nasuprot tome otvorena prema gospodarskom kompleksu i ljetnikovcu sjećom guste šume koja je u starom planu pokrivala to područje.

Prema novom planu, sadnja uz glavnu šetnu stazu što uokviruje dolinu s istočne strane nosi geometrijski pravilan nasad nepoznate vegetacije, dok su velik cvjetni bazen i staza koja prolazi kroz njega u oba plana isti. Ni u jednom, ni u drugom planu nema tragova potoka koji danas protječe sredinom doline i dijeli je na dva dijela.

Zapadni dio Doline dalija dobiva osim tri nove grupe visokog zelenila i nasad crnogorice, dok su na padinama prema Vidikovcu svi cvjetni bazeni isti kao i na planu iz 1846. g. Isto to vrijedi za južne i zapadne padine Vidikovca, gdje nije ništa ili gotovo ništa izmijenjeno. U novom planu malo se jasnije vidi grupacija crnogorice uza serpentinu što se sa zapada penje na plato Vidikovca. Cijela južna padina do obale drugog jezera, uključujući i kamenu klupu (*Steinsitz*, u starijem planu *Granatapfel*), oblikovana je u oba plana na isti način, s time što je Zascheov plan znatno bogatiji dekorativnim cvjetnim grupama.

Gospodarski kompleks ljetnikovac - Jurjaves Zapadni i sjeverni dio ovog područja doživio je u razdoblju između dva plana drastičnu sjeću šume i velika otvaranja livadnih prostora. Već je u starom planu taj prostor označen kao nova livada (*Neue Wiese*) iako je još uvijek bio pokriven visokim zelenilom. Tek novi plan pokazuje raskoš novootvorenih livada s reprezentativnim grupacijama visokog zelenila u obliku soliternih masiva. Sklop gospodarstva i ljetnikovac, koji su u starijem planu odvojeni gustom sumom, sada postaju sastavni dio kompozicije perivoja. Iako su ovdje sjećom šume nastale bitne promjene u prostornim odnosima i oblikovanju pejzaza - svi građevni objekti, zgrade, ceste, staze, vodotoci, čak i mnogi dekorativni nasadi, ostali su isti u oba plana, a to dokazuje da je izgradnja na tom prostoru starija od 1852. g. Isti je u oba plana i velik, namjenski nedefiniran prostor što se pruža južno od ljetnikovca, označen samo kao livada. Nepro-

mijenjen je kompleks staglja s vršilicom (*Scheuer mit Dreschmaschine*); isti je i majur s predionicom svile (s dodatkom jednoga manjeg objekta), u vrtu oko ljetnikovca, osim što je cvjetni nasad nešto bogatiji. Oranice što su se pružile dalje na istok identične su u oba plana, i to ne samo oranice pojedinih parcela, vodotoci i sustav kanala za navodnjavanje itd. nego i sami planovi završavaju na istim konturama. Iskaz površina perivoja i okolnih alodijalnih površina također je istovjetan u oba plana.

Krajnji sjeveroistočni predjeli Maksimira. Na oba plana veliki prostori neposredno iznad majura nose naziv Nova livada (*Neue Wiese*), po čemu se može zaključiti da je taj dio maksimirskog perivoja kao parkovni prostor nastao krenjem nekadasnje šume i odgovarajućim zahvatima hortikulturno oblikovan. To se dogodilo svakako prije 1846. g. Na starom planu ne može se odčitati hortikulturna kompozicija toga dijela Maksimira osim tri uska pravocrtna prosjeka kroz rijetki nasad visokog zelenila.⁴ Nasuprot tome, plan I. Zaschea prikazuje Novu livadu s jasno formiranim hrastovim masivima, pejzazno otvorenu svojim blagim padinama prema istoku. Ta otvorenost nije u suprotnosti s prosjecima odnosno vizurama označenim u starijem planu, ali one sada nisu usko usmjereni, pravocrtni potezi nego raskošne parkovne panorame. U Zascheovu planu nastale su, također, i sve vizure - prosjeci s peelinjaka i svilarnika.

Potrebno je naglasiti da je Nova livada, zapravo najveći otvoreni livadni prostor u Maksimiru, znatno veći dimenzija od livade Paraplue. Njezin se gornji dio u relativno uskom formatu pruža prema sjeveru s jedne i druge strane glavne aleje. Šuma koja uokviruje Veliku livadu u tom dijelu ne ostavlja više od 100-150 m parkovne širine, s time da je taj prostor ispunjen nizom soliternih grupacija, što ostavlja relativno malo otvorenih livada. To je posebno vidljivo u planu I. Zaschea, gdje su osim toga naznačene i mnogobrojne grupe pojedinačnih stabala. Ali zato Zasche označava krajnji sjeverni dio Velike livade neposredno uz Dolinu smreka (*Fichten-Tal*) kao velik otvoreni livadni prostor u obliku duboke nise uokvirene masivom hrastove šume. U svim ostalim dijelovima toga krajnjeg sjeveroistočnog područja oba su plana istovjetna: identični su svi objekti (Vidikovac, *Bellevue*, Mirna koliba), staze, vodotoci, vošnjaci i vinogradi, Gornje polje itd.

Na kraju ovoga komparativnog prikaza potrebno je navesti da su oba plana sukladna u mjerilu i obuhvatu cjeline Maksimira, tj. da su prikazane granice teritorija iste. To potvrđuju i tablice koje su ucrtane na svakom planu s istovjetnim podacima o kvadraturama pojedinih dijelova perivoja.

4 Koliko god je Zornbergov plan precizan u svim prikazima i pojedinostima, on ipak na mnogim mjestima ne određuje dovoljno jasno granice visokog zelenila, niti ih odvaja od otvorenih livadnih prostora. Takav je prikaz uobičajen još i danas u geodetskim kartama katastarskog mjerila. Nasuprot tome, u Zascheovu planu jasno su vidljive konture svih zelenih masiva i njihov raspored u odnosu na livade, što je od izuzetne važnosti za odčitavanje kompozicije perivoja i njegove povijesne matrice.

OSVRT NA OSTALI KARTOGRAFSKI MATERIJAL

REVIEW OF OTHER CARTOGRAPHIC MATERIAL

Kartografski materijal, odnosno geodetske snimke Maksimira s pomoću kojih bi se mogla izvršiti daljnja provjera Zascheova plana, jesu katastarske karte prve geodetske izmjere Zagreba i njegova šireg područja iz 1862. g., izrađene u mjerilu 1:2880. Te su karte nedvojbeno najtočniji prikaz stanja na terenu (u doba njihove izrade), u pravilu reambulirane svakih pet godina, tj. dopunjene promjenama koje su se tijekom vremena događale. No, te karte sadrže relativno malo podataka koji su relevantni za ovu temu istraživanja jer iako su vrlo precizne u granicama svoje funkcije (državni fiskus) i mjerila, ne registriraju hortikulturnu kompoziciju Maksimira, odnosno prikazuju je vrlo sumarno. U njima su nacrtani svi građevni odnosno „čvrsti” objekti (zgrade, ceste, putovi, jezera, potoci), dok su grupacije zelenila, ako su uopće prikazane, dane shematski. Prema tome, nije moguće preko njih verificirati koliko su Zascheov situacijski plan i posebice njegovi crteži objektivni prikaz parkovne kompozicije i hortikulturne scenografije Maksimira osim u generalnim okvirima.

Ipak, važno je istaknuti da se i u tim okvirima, tj. u prikazu parkovnih i ostalih fiksnih objekata, plan I. Zaschea precizno poklapa u svim pojedinostima s oficijelnim katastarskim kartama, i to po lokaciji tih objekata, njihovim obrisima, veličini, namjeni, tlocrtnim oblicima itd. (naravno da se to odnosi samo na one objekte koji su u Maksimiru postojali sredinom prošloga stoljeća). Prema tome, i s te strane tim kartama potvrđuje vrijednost Zascheova plana kao vjerodostojnoga dokumenta.⁵

Osim katastarskih karata iz 1862. g., Maksimir je prikazan i na drugim geodetskim snimkama. No, sve te snimke, odnosno planovi i karte, sadrže vrlo malo podataka o Maksimiru, a s obzirom na to da su novijega datuma, ti su podaci sve manje relevantni za provjeru situacijskog plana iz 1852. g. Naravno, s pomoću toga kartografskog materijala mogu se pratiti promjene koje su se do danas zbivale u prostoru Maksimira, posebice oko njega, te su u tom smislu dragocjena dokumentacija za mnoga istraživanja.

Geodetske snimke i podloge koje su izrađene (ili prezentirane) 1951. g. u povodu raspisa natječaja za uređenje Maksimira jesu prva detaljnija i relativno kompletna dokumentacija koja je izrađena nakon objavljivanja mape „Jurjaves”. I taj materijal što prikazuje stanje perivoja kakvo je bilo stotinjak godina nakon njegova otvaranja, također potvrđuje točnost Zascheova plana, ali on prije može poslužiti za daljnju analizu promjena koje su nastale

na području Maksimira tijekom toga razdoblja.

U sastavu dokumentacije koja je izrađena za tzv. „Provedbeni urbanistički (!) plan parka Maksimir” 1982. g., provedena je, među ostalim, i pejsazno-parkovna analiza postojećeg stanja vegetacije, te nacrtana i kartografski prikazana na planovima 1:2000 za cijelo područje, a u mj. 1:1000 za uže donje područje perivoja. U tim planovima dan je (za mjerilo i razinu hortikulturnog pejsaznog planiranja) vrlo iscrpan prikaz svih postojećih biljnih zajednica, sklopova i skupina, s točnim lokacijama i prostiranjem svake od njih. Nisu nam poznati uvjeti u kojima su te snimke rađene, kao ni tehnika njihova snimanja. Koliko se može procijeniti putem nekoliko provjera na terenu, radi se o vrlo dragocjenoj i, po svemu sudeći, vjerodostojnoj bazičnoj dokumentaciji, bez koje nije zamislivo bilo kakav teoretski, planersko-projektantski ili konkretno praktični zahvat u aktualnu problematiku Maksimira.

Taj se plan poklapa s planom I. Zaschea u svim pojedinostima koje su u prostoru Maksimira postojale 1852. god. i koje su ostale sačuvane do danas. Rektifikacijom Zascheova plana i njegovim uvećanjem s izvornog mjerila 1:2880 u novo mjerilo 1:200 - otvorena je mogućnost neposredne usporedbe obaju planova i precizna identifikacija promjena koje su nastale u biljnom pokrovu, odnosu livadnih i sumskih površina, rasporedu soliternog raslinja, dekorativnih cvjetnih nasada i dr. Koristenjem obaju planova te dodatnim istraživanjima na terenu, dendrološkim analizama, detektiranjem starosti pojedinih grupacija visokog zelenila, iskapanjem eventualnih podzemnih ostataka (dendrološka arheologija) i sl. mogle bi se dobiti mnoge dragocene i mjerodavne informacije o izvornom stanju perivoja i pojedinih, pogotovo onih najranijih, faza njegova razvoja.

Iz prethodnih općih razmatranja i komparativnih analiza sa situacionim planom Maksimira koji je izradio ing. Zornberg 1846. g., plan I. Zaschea (1852. g.) - kako je objavljen u mapi „Jurjaves” - potvrđuje se kao precizan i vjerodostojan dokument tlocrtno organizacije i kompozicije perivoja, kako u njegovoj cjelini tako i u pojedinostima.

Plan je nastao na osnovi (vjerojatno direktnim precrtavanjem) geodetske snimke ing. Zornberga koji je izrađen s punom mjerničkom tehnikom i standardnim stručnim kartograf-

⁵ Dragocjen prilog istraživanju matrice Maksimira dao je mr. sc. M. Kadi, dipl. ing. geod., koji je rektificirao sve važnije geodetske planove perivoja i sveo ih na isto mjerilo, tako da je moguća njihova neposredna i posve precizna komparacija (*Povijesna matrica Maksimira*, elaborat Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1989.).

skim prikazom. Komparativnom analizom utvrdili smo da Zasche u svome planu slijedi do u tañine sve pojedinosti prethodnog plana, odstupajući od njega samo u ponekim detaljima nañina prikaza radi preglednosti i jasnoæe. Ta odstupanja u grafici ni u jednom detalju ne umanjuju dokumentacijsku vrijednost Zascheova plana.

Promjene koje su uslijedile u Maksimiru od doba nastanka prvoga situacionog plana 1846. g. do 1852. g., Zasche unosi u svoj plan s najveæom preciznošæu, što je prikazano i potvrðeno prethodnim analizama. Promjene su veoma snažno prisutne na prostoru prvobitnog zoološkog vrta, sjeverno uz Glavnu aleju i donjem dijelu Velike livade, i to u tolikim dimenzijama da ih Zasche nije mogao unijeti u svoj plan s toliko pojedinosti i toñnosti *a vista* - samim obilaskom perivoja. Kao podlogu za svoj plan morao se poslužiti, osim planom ing. Zornberga, i parcijalnim geodetskim snimkama novooblikovanih parkovnih prostora ili mu je bila pri ruci ÷ak neka nova snimka Maksimira. Iako o tim noveliranim geodetskim snimkama kojima se vjerojatno poslužio Zasche nije nista poznato, ostaje nedvojbeno ÷injenica da je njegov plan i u tim novelama posve pouzdan, što æe se dokazati i analizom njegovih panoramskih crteza.

Svi kasniji odnosno noviji planovi koji prikazuju perivoj Maksimir oskudni su podacima tako da se s pomoæu njih ne može verificirati plan iz 1852. g. Najnovije snimke Maksimira, izraðene 1982. g., pružaju mogućnost - u komparaciji sa Zascheovim planom - da se detaljno utvrde drastiène promjene i degradacije koje su se dogodile u perivoju, osobito na planu vegetacije i njegove pejzazno-hortikulturne kompozicije. Provjera nekih dvojbi (kao npr. toñan položaj nekih kljuènih solitera, toñna lokacija Zetelice i sl.) mogla bi se izvršiti ponajprije istraživanjima na terenu, te time još preciznije potvrditi dokumentiranost i vjerodostojnost Zascheova plana.

Daljnji grafički materijal koji može posvjedoñiti (ili demantirati) toñnost Zascheova plana jesu ilustrativni prikazi Maksimira: mnogobrojni crtezi, slike i fotografije, posebice i na prvome mjestu - crtezi samog autora plana. ÷injenica da su ti crtezi nastali istodobno kad i plan, te da su potekli iz iste ruke - ima presudno znaenje.

ANALIZA ZASCHEOVIH GRAFIKA

ANALYSIS OF ZASCHE'S PRINTS

Za verifikaciju Zascheova plana i provjeru njegove dokumentacijske vrijednosti i vjerodostojnosti izvršena je analiza originalnih crteza otisnutih u mapi „Jurjaves“, kao i onih maksimirskih motiva koji su pohranjeni u Sveuèilišnoj biblioteci, a nisu publicirani u mapi. Opæa

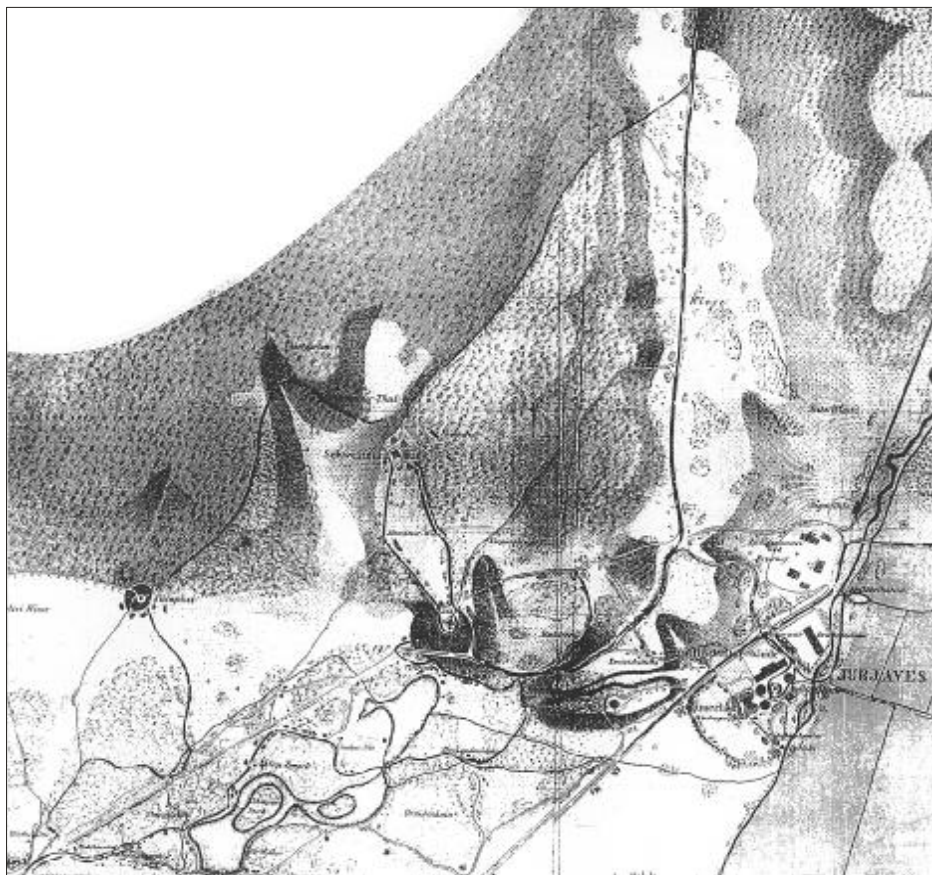

ocjena da ti crtezi imaju visoku umjetničku kvalitetu dana je u mnogim ocjenama i studijama o Zascheu kao slikaru. No, upravo ta oñta umjetnička vrijednost kao da je razlogom što se ti crtezi nikada nisu pokušali analizirati kao dokumentacija izvorne parkovne scenografije Maksimira iz sredine prošloga stoljeæa. One su tretirane kao dobrodošla ilustracija koja, kao uostalom i situacioni plan, služi u prvom redu da se tekst u mapi „Jurjaves“ lakše prati, da opis triju setnji kroz perivoj bude slikovitiji i za ÷itatelja razumljiviji i privlañniji. S tim ilustracijama cijela je mapa dobila na reprezentativnosti, postala je gotovo samostalno umjetničko djelo i svakako je znaèajan prilog kulturnoj baštini Zagreba.

Mnogo vrlo znaèajnih pojedinosti koje se mogu uoñiti veæ malo pomnijim promatranjem Zascheovih crteza ukazuje da nije rijeè samo o umjetnièki prezentiranoj ilustraciji, a njihova letimièna usporedba sa situacionim planom potvrðuje da i prikaz pojedinih sekvencija parkovnog scenarija takoðer nadmašuje kvalitetu same ilustracije. Prvo što upada u oñi jest ÷injenica da crtezi i plan pokazuju oñito meðusobno poklapanje: svaki se crtež može toñno smjestiti u plan, a svaki prikazani dio plana moguæe je detaljno pratiti na crtežima. Oñita meðusobna povezanost pla-

SI.1. Situacioni plan nadbiskupskog parka Jurjaves s potpisom barona von Zornberga, 1846. (isjeèak)

Fig 1 Site plan of the Jurjaves Archbishopric Park signed by Baron von Zornberg, 1846 (detail)

Sl. 2. Situacioni plan nadbiskupskog parka Jurjaves sa signaturom C. Zsche, 1852. (Isječak)

Fig 2 Site plan of the Jurjaves Archbishopric Park signed by C. Zsche, 1852 (detail)

na i crteža kojima je I. Zsche ilustrirao Maksimir, nameće pitanje kolik je stupanj njihove uzajamne podudarnosti odnosno, u krajnjoj liniji, s kolikom točenošću i jedan i drugi prikaz odražava objektivnu stvarnost. S tim u vezi postavljaju se i same po sebi logično nameću sljedeće teze: prvo, stupanj vjerodostojnosti tih grafika kao dokumenta proporcionalan je stupnju njihove sukladnosti s planom i, drugo, ako su crteži i plan međusobno sukladni, tada su oni nedvojbeni dokumenti stvarnog stanja perivoja u doba njegova otvaranja sredinom XIX. stoljeća.

Naravno da ove teze ne isključuju varijantne mogućnosti da i u slučaju nepodudarnosti - bilo plan, bilo crteži (ili neki njihovi dijelovi) ipak imaju kvalitete pouzdanoga dokumenta. No, s obzirom na to da je tijekom dosad opisane analize situacioni plan I. Zschea verificiran kao dokument neosporne vrijednosti, nameće se i treća teza: ovisno o sukladnosti s tlocrtima, crteži prikazuju stvarno stanje parkovnog scenarija i svih objekata u njemu, tj. oni s objektivnom preciznošću preslikavaju sve elemente prikazanih prostora.⁶

Na devet Zscheovih crteža izvršena je provjera njihove sukladnosti s planom. Crtež koji prikazuje pogled iz Mirne kolibe nije obrađen

jer ne sadrži elemente relevantne za Maksimir. Svi ostali analizirani crteži pokazuju upravo zajedno preciznu podudarnost s tlocrtom. Jedino crtež velike istočne panorame Maksimira (pogled s jugoistoka) nije bilo moguće dovesti u suglasnost sa situacionim planom toga dijela perivoja.

Geometrijska metoda provjere uzajamne sukladnosti crteža i planova kako je primijenjena u ovoj studiji, iako je približna odnosno tentativna, ipak daje dovoljno precizne i pouzdane rezultate. Budući da se ne radi o verifikaciji fotografija nego umjetničkih crteža, ni egzaktne matematičke ili digitalne metode ne bi dale bolje i za primjenu točnije rezultate. Tentativnost primijenjenog postupka sastoji se u traženju, odnosno što točnijem utvrđivanju mjesta s kojega je crtež napravljen, te u definiciji (oko približnog) radijusa vidnoga kruga na koji se projiciraju vertikale s crteža i radijale iz tlocrta. Pritom, treba stajalište tražiti (naravno, u tlocrtu) na vertikali koja rasplavlja crtež. Ako se ovakvo „pragmatičnom“ geometrijom poklope barem dvije točke u planu i crtežu, tada o sukladnosti ostalih točaka ovisi stupanj vjerodostojnosti i plana i crteža.

Kako se vidi iz priloženoga grafičkog materijala koji je podvrgnut analizi, stupanj sukladnosti plana i crteža upravo je iznenađujući. Takva, gotovo nevjerovatna podudarnost navodi na pomisao da je i sam I. Zsche možda koristio istu geometrijsku metodu prilikom rada na svojim crtežima, ali u obrnutom smjeru: određivši format crteža i točno stajalište na terenu i planu, mogao je inverznim putem „prebaciti“ glavne točke iz plana u crtež. Takvim geometrijskim postupkom mogao je u crtežu odrediti položaj i međusobne odnose samo za pojedinačne značajne objekte i soliterno zelenilo. S obzirom na to da je u situacionom planu visoko drveće i zelenilo prikazano najvećim dijelom kao kompaktna zelena masa koju nije moguće isprojicirati na crtež ni dovoljno precizno, ni dovoljno detaljno, ostaje otvoreno pitanje koliko je Zsche „objektivan“ u prikazu svega onoga što nije fiksni objekt, zgrada, most ili soliterno stablo i sl., tj. onoga što se u planu može očitati kao singularan objekt. Za identifikaciju povijesne slike perivoja i njegove prvotne pejzazno-hortikulturne kompozicije upravo su ti elementi crteža koji prikazuju čitave parkovne scenarije izuzetno značajni, barem toliko koliko i pojedinačni objekti, pogotovo oni građevni. To više što je većina njih poznata s mnogih detaljnih nacrti i fotografija, a neki su sačuvani i do danas.

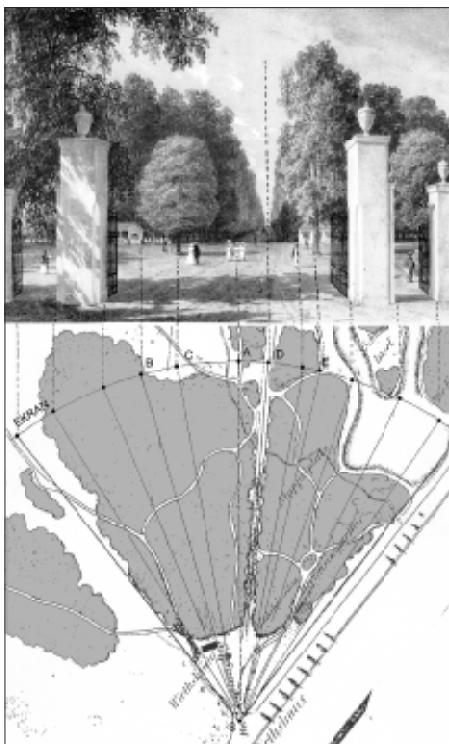
⁶ Time se ujedno potvrđuje da je njegov plan precizan i u prikazu grupacija visokog zelenila, kontura sumskog pokrova, prostiranju livadnih prostora, položaju soliternih stabala, pa čak i cvjetnih nasada.

U sklopu te studije verificirani su ti toliko važni dijelovi Zascheovih crteža, s ograničenjima koje nameću mjerilo plana te skromne dimenzije i grafička tehnika (olovka) samih crteža. Utvrđena je ista brizljiva preciznost do najsitnije prepoznatljivosti cjeline velikih panoramskih scenarija, dubina planova i njihova egzaktna perspektivnost, a u detaljima svako pojedinačno stablo, hrast, vrba, lipa, egzot. Uz takvu minucioznost, ne postoje nikakva opravdanja za sumnju u vjerodostojnost tih „nemjerljivih“ dijelova crteža. Zasche nije izmislio pejzaž, niti ga je u svojim crtežima komponirao, on ga je jednostavno preslikavao svojim umjetničkom rukom.

Ipak, umjetnik je u nekim pojedinostima, na nekoliko mjesta, odstupio od realnosti. Proširio je neke vizure da bi postigao dojam veće prostornosti (npr. vizura s Vidikovca prema Zagrebu), proporcionalno smanjio ili povećao neki detalj da bi potencirao dojam monumentalnosti (ulazni portal) i sl. Sva su takva odstupanja komentirana uz odgovarajuće crteže, s obrazloženjem njihove opravdanosti odnosno svrhovitosti. Tih nekoliko sitnih „korektura“ što ih Zasche s jasnom namjerom unosi u svoje crteže nimalo ne dovodi u pitanje njihovu dokumentacijsku vjerodostojnost. Nasuprot tome, prema poznatoj izreci - ta odstupanja upravo potvrđuju njihovu pravilnost!

Crtež glavnog ulaza ne pruža neke veće mogućnosti za dodatna istraživanja izvornog stanja toga prostora. Poznate su činjenice samog portala s četiri pilona oblikovana u empiričkom stilu, koji su nastali vjerojatno 1840./41. god. po zamisli nepoznatog autora. Taj se portal nalazio otprilike 5-7 m blizu današnje Maksimirske cesti od onoga novog (izgrađenog 1867. godine), tako da je ulazni prostor do restorana i vratarske kućice bio znatno veći nego što je danas. To prostranstvo bilo je potencirano i činjenicom da na cijelom tom prostoru nije bilo nikakva zelenila osim dva približno simetrično posađena stabla: jedan hrast i jedna lipa.

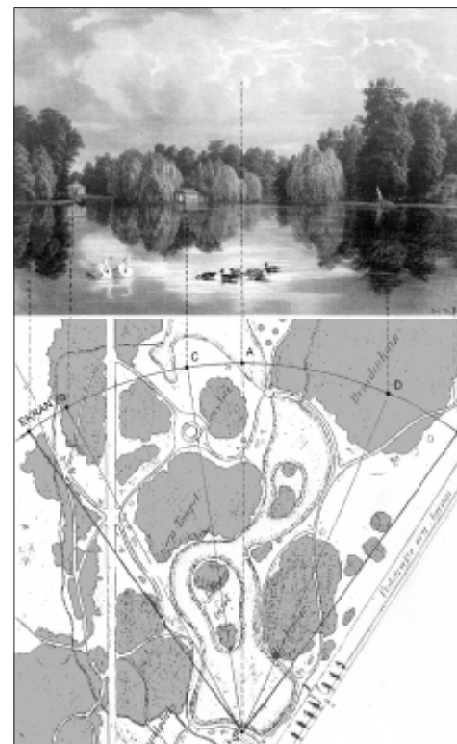
Međutim, ovaj Zascheov crtež daje odlične mogućnosti prikaza grafičke metode verifikacije koja je primijenjena na sljedećih sedam panoramskih crteža. Približnim izborom stajališta (u tlocrtu) na vertikalnoj osi što rasplavlja crtež moguće je odrediti vizurni kružni ekran na koji se putem okomica s crteža i radijala sa stajališta u tlocrtu projiciraju svi značajniji objekti u prostoru. Uočljiva je gotovo apsolutna točnost Zascheova crteža odnosno potpuna suglasnost crteža i plana. Jedino je lipa na lijevoj strani crteža u odnosu na tlocrtnu poziciju pomaknuta za nekoliko metara udesno. S obzirom na to da je geometrija primijenjene metode približna (stajališta, radijus vizurnog ekrana), mogućnosti pogreša

ka su otvorene, pogotovo stoga jer je udaljenost portala od stajališta minimalna, ali greške su posve u granicama tolerancije i ničim ne demantiraju preciznost i dokumentarnu vjerodostojnost Zascheova crteža. Jedina „sloboda“ što si ju je priustio umjetnik jest povećana visina pilona u odnosu na ljudske figure u prvom planu koje su nerazmjerno malene, vjerojatno kako bi povećao monumentalni dojam portala.

Briljantna igra svjetla i dugih sjena pokazuje da je crtež rađen u kasnim popodnevnim satima u danima oko ljetnog solsticija.

Panorama parkovnog scenarija Donjeg jezera zauzima izuzetno mjesto u redoslijedu reprodukcija u mapi „Jurjaves“ zbog svoje romantične slikovitosti i lirске poetike. U toj panorami gdje je sve stvoreno ljudskom rukom - osim hrastova u pozadini - očituje se u najvećoj mjeri kreativna volja i umjetnička inspiracija graditelja Maksimira. Ne bi stoga bilo iznenađujuće da je taj umjetno stvoreni pejzaž „zaveo“ umjetničko oko i ruku I. Zaschea prilikom njegove grafičke interpretacije. Za neupućenog promatrača taj se crtež doista i doimlje kao slobodna slikareva kompozicija, toliko, naime, ta panorama djeluje artistički artifično i umjetnički „dorađeno“. No, geometrijskom analitičkom metodom (analogno onoj na prethodnom crtežu glavnog ulaza u perivoj) utvrđena je zajedna preciznost i tog Zascheova crteža. Paviljon s lanternom, sojenica na labuđem jezeru (*Schwänen Insee*) i statua ribiça idealno se poklapaju s

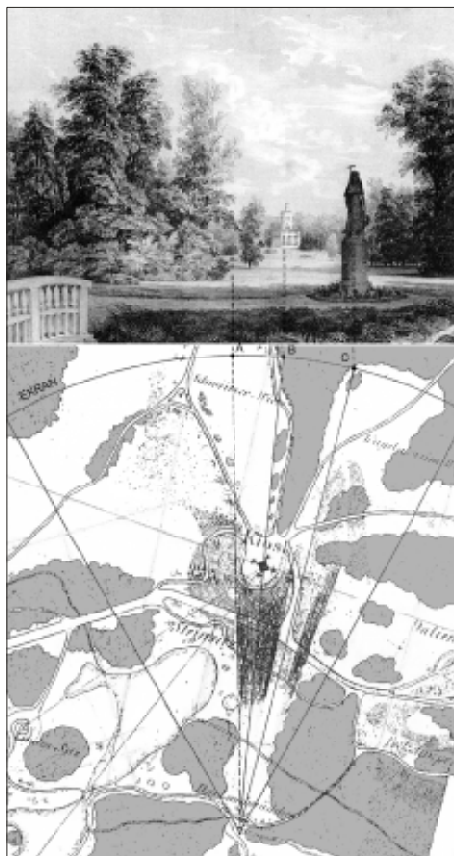

Sl. 3. Pogled prema perivoju preko ulaznoga portala, kako ga crta I. Zasche, posve je sukladan s analognim dijelom Plana. Plan je glavnom osi (A) orijentiran preko velike aleje prema Vidikovcu. Maleno mjerilo portala ne daje dovoljno pouzdanu projekciju, no restoran (B) i strazarska kućica (D) precizno su fokusirani.

Fig 3 The view of the garden through the entrance portal, as drawn by I. Zasche, is completely congruent with the same area on the Plan. The Plan's main axis (A) runs down the great alley leading to the Belvedere. The small scale of the portal does not give a sufficiently reliable projection, but the restaurant (B) and the guardhouse (D) are precisely located.

Sl. 4. Grafičko-analitička identifikacija istovjetnosti Plana i Zascheova crteža Prvoga (donjeg) jezera. Posebno su istaknuti Paviljon jeka (B), Sojenica (C) i skulptura Ribića (D).

Fig 4 Identification of the graphic and analytical equivalence of the Plan and Zasche's drawing of the First (Bottom) Lake, with special emphasis on the Echo Pavilion (B) and statue of *The Fisherman* (D)

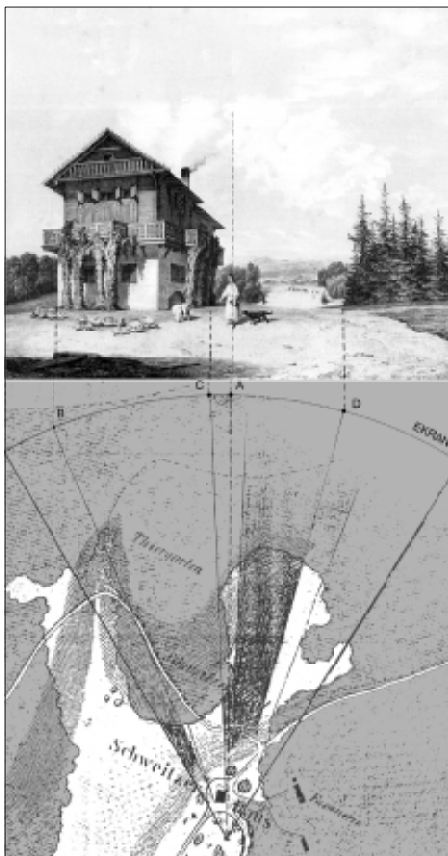

Sl. 5. Pogled na Vidikovac određen je presjekom (A) kroz nekadašnju hrastovu sumu, kako se to vidi i na Planu. Žetelica (C) i drveni most zbog sitnoga su mjerila projicirani tek približno.

Fig 5 A view of the Belvedere was provided by cutting an avenue (A) through the former oak forest, as seen on the Plan. The Harvester (C) and the wooden bridge are projected only approximately because of the tiny scale.

Sl. 6. Položaj Švicarske kuće (B, C) i presjek (D) prema nekadašnjem Zoološkom vrtu, s pogledom na Sljeme, podudaraju se s punom preciznošću na crtežu i Planu.

Fig 6 The position of the Swiss Lodge (B, C) and the avenue (D) leading to the former Zoological Garden, with a view of Mt. Sljeme, are completely identical on the drawing and on the Plan

položajem u prostoru prema situacionom planu. Prostorna istovjetnost plana (tlocrtna) i panoramskog crteža, koja je analitički utvrđena i prikazana samo za tri objekta, može se dalje verificirati za pojedine grupacije visokog zelenila (posebno zalosnih vrba), a isto tako i svi ostali elementi toga raskošnog perivojnog scenarija.

Na Zscheovu crtežu u krajnjem desnom dijelu vidljiva je konstrukcija relativno velikog objekta koji nije moguće identificirati jer nije ucrtan u planu niti ga se spominje u raspoloživoj literaturi.

Pogled prema Vidikovcu - kiosku, s kipom Žetelice u prvom planu, daje mogućnost preciznog smještaja skulpture u odnosu na njezino najbliže okruženje (most), kao i na siri okoliš (kiosk). Kako je već navedeno, u situacionom planu iz 1846. g. skulptura je smještena u cvjetnom nasadu zapadno od mosta, dok je u planu I. Zschea nema, odnosno ne može se očitati njena lokacija, tako da su u vezi s tim detaljem i nadalje otvorena mnoga pitanja. Sve kasnije fotografije pokazuju kip Žetelice na mjestu kako ju crta Zsche.

Na tom crtežu nismo mogli naznačiti točno mjesto velikoga soliternog stabla zapadno od kioska. Nije nadalje realna pojava Švicarske kuće u toj vizuri zbog visinske razlike stajališ-

ta promatrača i kote terena oko kioska. Umjetnik je u tom crtežu očito postupio s malo više slobode pa je vizurni presjek do Vidikovca radi likovnog efekta nešto proširio (kako je prikazano u tlocrtu) i tako ga obogatilo soliternim hrastom, dodajući i „nevidljiv“ krovni zabat Švicarske kuće (koja je lokacijski točno postavljena).

Svi su ostali elementi crteža i situacionog plana međusobno sukladni.

Panorama Švicarske kuće s pogledom prema vrhu Sljemena pokazuje u prvom planu sve pojedinosti koje se mogu verificirati situacionim planom iz 1852. god. (i postojećim stanjem!) kao točne i vjerodostojne, posebice sam objekt sa svim očeuvanim arhitektonskim detaljima. Na njoj dominira, osim same kuće, crnogorična vegetacija koja je forsiranom sadnjom potisnula u drugi plan bjelogoricu (v. situacioni plan) - s očitim ciljem da se ovdje stvori scenarij izrazitoga planinskog (Medvednica) i lovačkog (stada jelena) ugođaja.

Koliko je na crtežu precizno prikazan prvi plan, toliko je prikaz zoološkog vrta što se pružio po južnoj padini susjedne Švicarske doline, kao i njegova pozadina prema Sljemeni, posve različit od situacionog plana. U planu se zoološki vrt prostire većim dijelom kroz kompleks sklopljene sume (v. označene konture zoo-vrta), dok se na crtežu vidi čitav prostor vrta kao otvorena livada - pašnjak, sve do njegovih gornjih sjevernih ograda. Vidik se nadalje pruža kroz otvoreni ruralni pejzaž u kojem se vidi toranj crkve u Remetama i masiv Zagrebačke gore na obzoru. Ovo radikalno odstupanje plana i crteža otvara čitav niz pitanja. U prvom redu, koliko je točna tvrdnja da se Maksimirska suma sredinom prošlog stoljeća prostirala kontinuirano sve do sljemenskog masiva? Prva precizna geodetska izmjera, iako je nastala znatno kasnije (sedamdesetih godina), dala bi korisne odgovore, među ostalim bi utvrdila je li Zsche izmislio nepostojeći pejzaž i samovoljno konstruirao jednu od najdubljih veduta što se pružala od Vidikovca sve do Sljemena.

Panoramska vizura s najviše terase Vidikovca - kioska na drugo i prvo maksimirsko jezero pruža najbogatiju i po motivima najraznovrsniju sliku raskošnih sadržaja perivoja. Ni na jednom od Zscheovih crteža nije hrastova šuma što se pružila daleko u savsku ravnici tako gusta, cjelovita i snažna u svojoj izvornosti, niti su vodene površine - iako stvorene ljudskom rukom - tako prirodno i skladno uklopljene u maksimirske sjenovite masive. U taj „iskonski“ pejzaž hrastova kao snažan su kontrapunkt uneseni artificijelni objekti: sjedalo pod lipom (*Linden-Sitz*), koketni mostić što dijeli i spaja dva jezera te čamci na njima, kamena klupa (*Steinsitz*) podno Vidi-

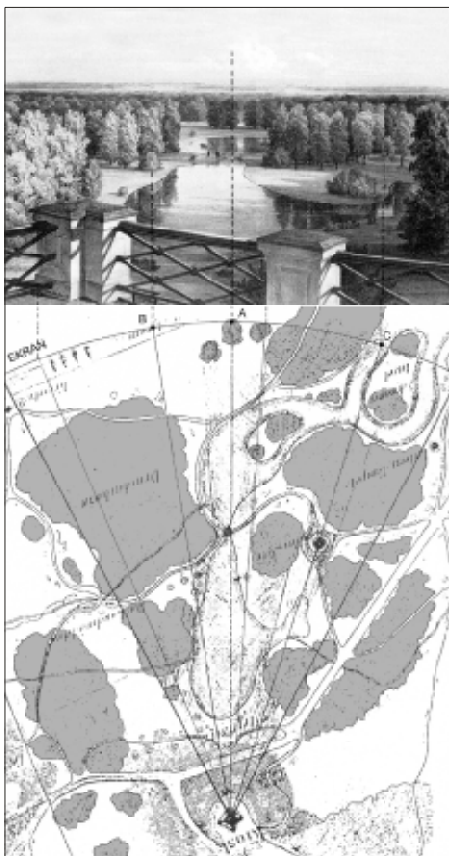
kovca u prvom planu i Maksimirska cesta što se probija ispod hrastovih krošnji u daljini. Kompozicija je toliko bogata i snazna u svom izrazu da nije trpjela otvaranje hrastove sume prema horizontu, što je inače karakteristično za gotovo sve vedute s Vidikovca i za opću koncepciju perivoja koji se organski stapa i vizualno povezuje sa svojim najširim krajolikom. U tom jedinstvenom i zapravo izuzetno jednostavnom parkovnom pejzazu važna su samo tri elementa: voda, livade i hrastovi; na dasve hrastovi - bez ikakvih dodataka, bez egzota, bez obvezatnih zalobnih vrba i ostalog hidrofilnog ili bilo kakvog ukrasnog bilja.

Nije potrebno posebno isticati da su i ovaj Zascheov crtež i njegov plan istovjetni. Za detaljnu verifikaciju i identifikaciju pojedinih dijelova toga parkovnog scenarija trebale bi preciznije i povezane podloge. U općoj degradaciji Maksimira, ta je vizura s Vidikovca jedina koja je djelomično sačuvana, tako da postoje realne mogućnosti obnove toga dijela perivoja barem do ograde zoološkog vrta. Po Zascheovoj dokumentaciji moguće je vratiti autentične prirodne obalne konture jezera (ona su danas smanjena zbog nanosa, a obale jezera erodirane ili obzidane), raskrčiti naknadno izraslo stablje i sikare pod njim, otvoriti sunčane livadne prostore, obnoviti most i sjedalo pod lipom, a osobito regenerirati hrastovu sumu i osloboditi je svih kasnijih interpolacija i divlje izrasle vegetacije.

Upozoravam na razlike u prikazu nekih detalja u originalnom Zascheovu crtežu (olovkom) u odnosu na publicirane litografije. Također, i na prikaz ograde najgornje terase Vidikovca, koji ne odgovara današnjem stanju.

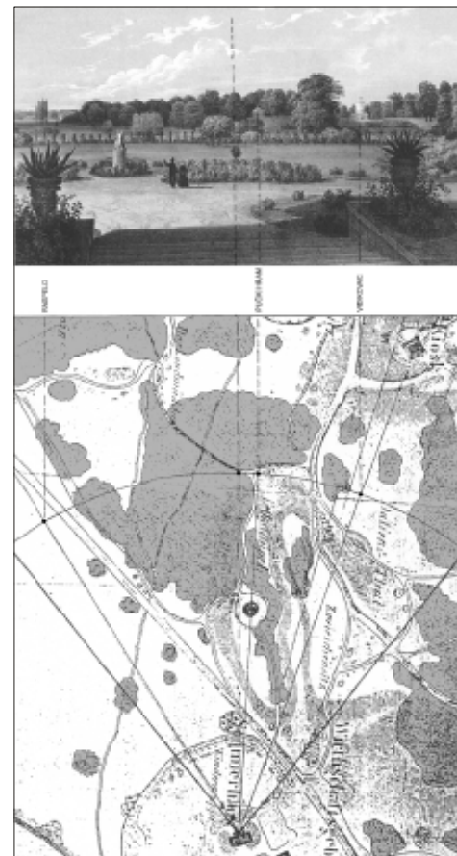
Veduta s prve terase Vidikovca-kioska prema gradu i Plješivici svakako je jedna od najinteresantnijih i za dokumentaciju izvorne kompozicije zapadnoga dijela perivoja neusporedivo najznačajnija. Opet naglašavam istovjetnost crteža i plana u svim bitnim elementima. Zasche je malo proširio lijevu vizurnu granicu kako bi „uhvatio“ i toranj crkve sv. Petra na obzoru. Katedralu kao bitan simbolički fokus te vizure, morao je malo podignuti jer se ona u naravi ne bi mogla vidjeti na prikazanoj visini - osim eventualno samog vrška njezina starog tornja.

Na crtežu dolazi do snažnog izražaja potpuna otvorenost i puna povezanost perivoja s vanjskim krajolikom - sve do dalekoga Samoborskog gorja, s raskošnim livadnim prostorima koji se iz plana podno Vidikovca prostiru bez granica i ograda daleko na zapad. Izdužena je livada Parapluije na crtežu i u planu artikulirana s dvije grupe soliternih hrastova na unutarnji dio do kioska i vanjski do današnje Bukovačke ceste. Neposredno uz Vidikovac u podnožju crteža s jedne su i druge strane vidljive grupe crnogorične.

Crtež i tlocrt I. Zaschea kao izvorni i vjerodostojni dokumenti stanja perivoja u doba njegova klimaksa pružaju pouzdan instrumentarij za obnovu, pa čak i za restituciju parkovnog scenarija cijeloga njegova dijela, naravno u granicama i okvirima što su ih razvoj grada i njegova urbanizacija brutalno nametnuli.

Prikaz Doline dalija na crtežu I. Zaschea u usporedbi s izvornim njegovim tlocrtom također ima kvalitete pouzdanog dokumenta stanja toga dijela perivoja sredinom prošloga stoljeća. Verificirana su četiri objekta: lijevi rub sume, piramida - obelisk, i dva soliterna hrasta u desnom prednjem planu. U situacionom planu toga dijela perivoja nije prikazana koliba - nadstresnica koja se vidi desno od obeliska, a također ni kontinuirani nasad crnogoričnih stabala oko i iza obeliska. Vjerojatno je do tih promjena došlo u doba nakon izrade plana. U prednjem lijevom planu crtež prikazuje parterne i poluisoke nasade u neuvjerljivoj, gotovo naivnoj maniri. Isto se to odnosi i na figuru čovjeka, koja je hipertrofirana i izvan mjerila. Kao i u nekim drugim vizurama, Zasche vrlo značajki proširuje osunčani livadni prostor doline, koja je potpuno otvorena i bez visokog zelenila, a presijeca je samo pjesačka staza i potok Dalijevec. Svijetli

SI. 7. Pogled s Vidikovca prema jugu preko Drugoga (gornjeg) jezera i ceste Zagreb-Varazdin sve do savske ravnice. Perivojni ansambl s drvenim mostom (A) i grupom Kanape (C) istovjetan je i sukladan na crtežu i Planu.

Fig 7 View south of the Belvedere across the Second (Upper) Lake and the Zagreb-Varazdin road, to the Sava valley. The group of park features with the wooden bridge (A) and the Kanape Group (C) is identical and equivalent on the drawing and Plan.

SI. 8. Pogled s gornje terase Vidikovca prema Zagrebu i Samoborskom gorju (C) određen je prosjekom (B, D) kroz nekadasnju hrastovu sumu, što potvrđuje i Plan. Krajnje desno, pod krošnjama se nalazi tumulus Parapluije, kako je to fokusirano i na Planu.

Fig 8 The view from the upper Belvedere terrace towards Zagreb and the Samobor Hills (C) is afforded by the avenue (B, D) cut through the former oak forest, which is confirmed in the Plan. To the far right, under the trees, is the Parapluije Tumulus, as also shown on the Plan.

Sl. 9. Pogled s ulazne terase i predvrta Haulikovca prema istočnoj panorami Maksimira. Položaj Raspela (B), kapelice sv. Jurja (C) i Vidikovca (D) s istom je točnošću registriran na crtežu i Planu.

Fig 9 View of the east part of Maksimir from the front terrace and garden of the Haulik Summer House. The positions of the Crucifixion (B), St George's Chapel (C) and the Belvedere (D) are registered with equal precision on the drawing and on the Plan.

i osunčani prostor livade uokviren je dubokim i dugim sjenama visokog zelenila što zatvara dolinu s jugoistočne strane. Teško je prosuditi je li realna vizura na istočne padine Sljemena što se vide na obzoru visoko iznad obeliska i vrhova hrastove šume.

Uza sve rezerve koje su iznesene u ovoj sumarnoj analizi, Zscheov crtež Doline dalija jest dragocjen i nezaobilazan dokument za obnovu izvornog stanja toga skrovitog dijela Maksimira.

Pogled s terase Ljetnikovca na istočnu panoramu Maksimira pokazuje sve bogatstvo i pejsaznu raskoš kompozicije perivoja: duboku perspektivu prema zapadu preko prostranih livada sve do kioska - Vidikovca; dalek pogled rubom šume u savsku nizinu, obilježen raspelom i grupom jablana; te na Pučki hram (*Volkstempel*) na vrhu livadnog obronka u srednjem prednjem planu. Gotovo je nevjerojatno da je toliko velikih motiva moglo stati na tako malen crtež. Kolika je pritom njegova preciznost, najbolje pokazuje položaj raspela koje se u dalekoj vizuri jedva naslućuje, a potpuno se poklapa s položajem u situacionom planu!

Dekoratívni cvjetni vrt u prvom planu, sa svim pojedinostima hortikulturnog aranžmana, u cijelosti je vjerna slika onoga što se može očitati u njegovu tlocrtu. Da se crtež u donjim rubnim dijelovima doimlje pomalo razvučeno, ne treba iznenaditi jer bi se isto dogodilo i s fotografskom snimkom tako širokoga vidnog kuta.

Provjerena je sukladnost crteža i plana samo na tri objekta: Vidikovac, Pučki hram i raspelo. Preciznost te sukladnosti upućuje na analognu vjerodostojnost čitavoga parkovnog scenarija, sa svim hortikulturnim pojedinostima, tako da je taj crtež (zajedno sa Zscheovim planom) dragocjen dokument i pouzdan putokaz za saniranje toga, nekad blistavog, a danas najzapuštenijeg dijela Maksimira. To više jer je za uzi vrtni prostor ispred Ljetnikovca sačuvan originalan detaljni nacrt njegove sadnje.

Crtež panorame s vidikovca *Bellevue* prema Mirnoj kolibi i padinama Sljemena sadrži malo fiksnih objekata po kojima bi se mogla verificirati njegova sukladnost sa situacionim planom toga krajnjeg sjeveroistočnog dijela Maksimira. No, osim same Mirne kolibe identificirani su: položaj mosta preko potoka Bliznec, istočni rub Maksimirske šume, dno brežuljka na koji je položena Mirna koliba i položaj soliternog hrasta na krajnjem lijevom dijelu crteža.

Malo je šanse da se prema toj grafičkoj dokumentaciji izvrši neka pejsazna odnosno horti-

kulturna rekonstrukcija jer su na tom području nastale drastične promjene koje to onemogućuju, tj. zahtijevaju sasvim drukčija prostorna rješenja. Ipak, bilo je vrijedno izvršiti verifikaciju toga crteža kao prilog tezi i potvrdi dokumentacijske vrijednosti Zscheovih grafika.

Osim Zschea, ljepote Maksimira inspirirale su mnoge umjetnike, a ne samo slikare. Motivi Maksimira, veće ili manje umjetničke vrijednosti, mogu se naći na mnogim reprodukcijama, na crtežima i slikama po galerijama ili u privatnim zbirkama. No, sve one u usporedbi sa Zscheovim crtežima imaju relativno malo značenja za temu ove studije. Riječ je o ilustracijama najčešće nekih manjih parkovnih cjelina ili detalja, bez veće dokumentacijske vrijednosti. Novije slike, tj. djela nastala od početka stoljeća naovamo, nemaju cilj ilustrirati Maksimir, nego im on služi samo kao poticaj, motiv za inspiraciju i subjektivnu interpretaciju.

Znatno veću upotrebnu vrijednost imaju fotografije, posebice one najstarije. Što su starije, na njima se u sve većoj mjeri potvrđuju Zscheove grafike kao neosporni dokumenti izvornoga stanja perivoja. I one redovito ilustriraju samo fragmente, pojedine objekte ili zanimljive parkovne ugođaje. U tom su smislu dragocjene za verifikaciju pojedinih detalja i eventualnu njihovu obnovu (Tiha koliba, Bellevue, kipovi Žetelice i Ribića, Brezova koliba, mostovi, cvjetne grupe i drugo). Sistematsko prikupljanje danas raspršenog i najvećim dijelom nepoznatog kartografskog materijala, kao i njegova analitička obrada - dali bi precizan uvid u promjene i procese preobrazbe Maksimira u posljednjih stotinu godina, što bi za revitalizaciju i obnovu perivoja bilo od posebnog značenja i interesa.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Verifikacija situacionog plana i panoramskih veduta Maksimira, koje je 1852. g. izradio I. Zsche, zapravo je traganje za završenim stanjem perivoja kada je on, kao biološka zajednica formirana ljudskom rukom, bio skladna cjelina svojih prirodnih i umjetno stvorenih konstitutivnih elemenata. Sintagmu „završeno stanje” treba shvatiti kao jednu fazu razvoja u kojoj je Maksimir doživio svoj biološki klimaks i apoteozu umjetničke kreacije.

Izuzetna je i sretna okolnost što je ta faza tako bogato i vjerodostojno dokumentirana. Rijetki su slučajevi čak svjetski poznatih povijesnih parkova koji raspolazu dokumentacijskim materijalom koji pruža dovoljno pouzdan uvid u stanje njihove izvorne hortikultur-

no-pejsazne organizacije i kompozicije. Bilo je stoga vrijedno provjeriti Zascheove grafike i potvrditi ih kao neosporne dokumente. S pomoću njih je moguće ne samo proniknuti u izvorno stanje Maksimira u doba njegova otvaranja nego, što je važnije, i uspostaviti i nastaviti kontinuitet idejnih, umjetničkih i ekološko-pejsaznih odrednica koje su vodile njegove autore i stvaraoce. Slijedom tih odrednica možemo se nadati da će Maksimir, makar i u bitno izmijenjenim (u prvom redu vanjskim) okolnostima doživjeti ponovni sjaj, umjetničku i pejsazno-hortikulturnu sintezu, svoj klimaks.

Upravo su zato ovom elaboratu priložene tri karte u kojima je izvršena usporedba današnjega stanja biljnog pokrova i onoga prikazanog u grafikama I. Zaschea, s preciznim naznakama površina na kojima je u međuvremenu visoko zelenilo porušeno-posjeđeno, novoizraslo-novoposađeno, kao i one zelene površine koje su u oba plana istovjetne, tj. na kojima je ostalo, barem po lokaciji u planu i kompoziciji perivoja, očuvano zelenilo sve do danas. Analitička obrada tih karata i definiranje modaliteta njihove primjene u obnovi Maksimira trebaju biti predmetom daljnjih studija.

*

POGOVOR

AFTERWORD

Ovaj elaborat bio je spreman za publiciranje još 1989. godine, tj. iste godine kada je u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture Zagreba izrađena studija *Povijesna matrica Maksimira*. Otada su oba elaborata izgubila na aktualnosti jer su svi radovi na planskoj obnovi i revitalizaciji Maksimira naglo prekinuti.

Pobudu za ovo zakasnjelo objavljivanje toga teksta nalazimo, među ostalim, u činjenici što nova 3D elektronska tehnika omogućuje neusporedivo preciznije provjere postavljenih teza o dokumentacijskoj vjerodostojnosti analiziranoga grafičkog materijala. Nadamo se da će nekoga od mlađih znanstvenika zaintrigirati ova tema, a zajedno s njom i šira problematika Maksimira - toga bisera hrvatske i europske parkovne kulture koji je danas prepušten sve težoj degradaciji.

Literatura

Bibliography

1. Anić, M. (1965.), *Iz prošlosti i problematike Maksimira*, „Hortikultura”, 2-3, Zagreb
2. Dobronić, L. (1972.), *Zagrebački vrtovi i parkovi u devetnaestom stoljeću*, „Kaj”, V., Zagreb
3. Haulik, J., *Description du parc Jurjaves près d'Agram en Croatie*, Nadbiskupski arhiv, Zagreb
4. Karaman, D. J. (1957.), *Klasicistički arhitektonski objekti u Maksimiru*, „Iz starog i novog Zagreba”, Zagreb
5. Klaić, S. (1943.), *Maksimira kroz sto godina*, „Revija Zagreb”, XI, Zagreb
6. Klaić, S. (1973.), *Maksimira nakon sto godina ili hoćemo li dopustiti da Maksimir propadne*, „EIP”, 249/12, Zagreb
7. Klaić, S. (1974.), *Maksimira prvi i najveći javni park u Zagrebu*, „Arhitektura”, 3, Zagreb
8. Milić, B. (1984.), *Pledoaje za jednu dolinu - je li moguća obnova parkovnog scenarija Maksimira?*, „EIP”, 374/5, Zagreb
9. Mudrinjak, D. (1974.a), *Maksimira nekad i sad*, Zagreb
10. Mudrinjak, D. (1974.b), *Iz prošlosti Maksimira (uz 180-godišnjicu)*, „EIP”, 257/8, Zagreb
11. Schneider, A. (1929.), *Perivoji, vrtovi i setalista u starom Zagrebu*, „Narodna starina”, VIII, Zagreb
12. Schneider, M. (1975.), *Slikar Ivan Zsche*, Zagreb
13. Ungar, P. (1953.), *Natječaj za izradu idejne osnove za uređenje Maksimira*, „Arhitektura”, 3, Zagreb
14. *** (1853.), „*Park Jurjaves*”, Beč
15. *** (1982.a), *Maksimira* - monografija (autor povijesnog prikaza perivoja D. Mudrinjak), Zagreb
16. *** (1982.b), *Maksimira* - javna rasprava, u Društvu arhitekata Hrvatske, u vezi s urbanističkim programom za obnovu perivoja, „EIP”, 10, Zagreb
17. *** *Maksimilijan Vrhovec*, Darium 1801-1825, Nadbiskupski arhiv, Zagreb

Sažetak

Summary

Comparative Analysis of the Graphic Documentation of Maksimir Material for a Historical Matrix

The verification of the site plan and the panoramic views of Maksimir, made by I. Zasche in 1852, is in fact a search for the final stage of the garden when this manmade biological community had reached harmonious unity of natural and artificial elements. By „final stage” we mean a stage of development in which Maksimir had achieved a biological climax and the apotheosis of artistic creation.

It is an unusual and happy circumstance that this stage is so richly and faithfully documented. It is rare even for world-famous historic gardens to have documentary material offering reliable insight into their original hor-

tical and landscape organisation and composition. Thus it was important to assess Zasche's prints and confirm them as undoubted documents. With their help it is possible not only to envision the original appearance of Maksimir at the time when it was opened, but what is more important, to establish and continue the conceptual, artistic, ecological and landscaping guidelines of its creators. If we follow these guidelines we can hope that Maksimir will, even under essentially different circumstances (primarily external), revive its old glory and reach a new climax of artistic, landscaping and horticultural synthesis.

This is why this paper includes three maps giving a comparison between today's plant life and that shown on Zasche's prints, with precise indications of the areas where stands of tall vegetation have been cut down, new trees have grown or been planted, and recognise the green areas that are identically placed on both maps, i.e. that have remained green right until the present at least in location in the garden. The analytical study of these maps and deciding how to use them to renew Maksimir should be a subject of further study.

BRUNO MILIĆ

Biografija

Biography

Prof. emerit. dr. sc. BRUNO MILIĆ, dipl. ing. arh., diplomirao je na Arhitektonskom odjelu Tehničkoga fakulteta u Zagrebu 1941. godine. Pohađa poslijediplomski studij na Urbanističkom institutu Sveučilišta Sorbonne u Francuskoj (1957.-58.). Habilitirao je s radom *Urbanistička i arhitektonska obnova Zadra* (1961.) te doktorirao s disertacijom *Prostorna kvantifikacija visokoškolskih nastavnih i znanstvenih ustanova* (1980.). Od 1950. zaposlen je na Katedri za urbanizam Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Kao arhitekt-projektant i urbanist-planer izrađuje brojne arhitektonske projekte, urbanističke planove i nagrađene natječajne projekte. Vodi brojna istraživanja i projekte o proučavanju povijesnoga razvoja gradova. Pod njegovim je vodstvom rađen „Urbanistički atlas povijesnih mjesta i gradova Istre”, a autor je i triju knjiga o razvoju grada tijekom povijesti. Dobitnik je brojnih nagrada, među kojima ističemo: nagrada „Viktor Kovačić” za životno djelo (1988.), nagrada „Vladimir Nazor” za životno djelo (1997.) i nagrada HAZU za znanstvenu djelatnost (1998.).

Professor Emeritus BRUNO MILIĆ, Dipl. Eng. Arch., Ph. D., graduated from the Department of Architecture of the Technical Faculty in Zagreb (1941). He attended post-graduate studies in town planning at the Town Planning Institute of the Sorbonne in France (1957-58). His habilitation thesis was *The Urban and Architectural Renewal of Zadar* (1961) and his doctoral thesis *Spatial Quantification of University Institutions for Teaching and Research* (1980). In 1950 he began to work in the Department for Town Planning of the Faculty of Architecture, University of Zagreb. As architect-designer and town planner he worked on many architectural projects, town plans and prize-winning competition projects. He was at the head of a large number of research and other projects concerned with the historical development of towns. He was in charge of the *Urban Atlas of Historical Sites and Towns of Istria*, and wrote three books on urban development through history. He is the recipient of several awards, including: the Viktor Kovačić Life Achievement Award (1988), the Vladimir Nazor Life Achievement Award (1997) and the Academy Award for scientific work (1998).